

JUHÁSZ GERGELY

A mémelmélet érvényesülési lehetőségei a társadalmi kommunikációban IV.

A kommunikáció mint a problémamegoldásra való felkészültség

Az alábbiakban a társadalmi kommunikáció participációs megközelítésével (a továbbiakban PTC) foglalkozunk, amelyet Horányi Özséb és munkacsoportja alkotott meg. A Béres István és Horányi Özséb szerkesztette 1999-ben megjelent *Társadalmi kommunikáció* című tanulmánygyűjteményben publikálta először Horányi elképzeléseit *A kommunikációról* c. tanulmányában. Később ezt felhasználva és kiegészítve *A kommunikáció mint participáció* címmel 2007-ben megjelent egy tanulmánygyűjtemény, amelyet Horányi több más szerzővel a participációs elmélet magyarázatának szentelt. E tanulmányt és tanulmánygyűjteményt felhasználva ismertetem az elméletet.

1 HORÁNYI ÖZSÉB, *A kommunikációról* = BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB szerk., *Társadalmi kommunikáció*, Osiris, Budapest, 1999, 22.

A PTC fontosabb terminusai

Csakúgy, mint Dawkins esetében, a fejtegetést itt is az eredeti szövegből vett idézettel szeretném kezdeni. 1999-es tanulmányában Horányi így indít:

A kommunikáció itt bemutatott felfogása – nevezzük ezt a kommunikáció *participációs* felfogásának – abból indul ki, hogy a kommunikáció voltaképpen a probléma felismeréséhez és a problémamegoldáshoz szükséges releváns felkészültség elérhetőségét jelenti egy (problémamegoldó) ágens számára. Ez egy állapot: az ágens világának egy lehetséges állapota.¹

A számunkra legfontosabb kifejezései az idézetnek ezek: ágens, probléma és problémamegoldás, felkészültség, elérhetőség. Ezek mellé még önkényesen idesorolom az intézmény és a szintér fogalmakat, melyeket szintén fontos megbeszélünk az elmélet jobb megértéséhez.

Az ágens

A dolgozat PTC-vel foglalkozó részében is meglehetősen sok szó szerinti idézet lesz. Ennek fő oka, hogy Horányinak és munkacsoport-

2 Uo., 23.

3 HORÁNYI Özséb szerk., *A kommunikáció mint participáció*, AKTI – Typotex, Budapest, 2007, 198.

4 Uo., 246.

5 Uo., 247.

jának tevékenysége, ha lehet ezt így mondani, „tudományosabb” a memetika gyakran spekulatív következtetéseinél, épp ezért szinte minden általuk használt fogalomnak elérhető legalább egyféle konkrét definíciója.

Nincs ez másképp az ágens kifejezéssel kapcsolatban sem: „Az »ágens« terminus természetesen nemcsak (élő) individuumra (illetőleg egyedre vagy éppen személyre) vonatkozhat, de minden olyan (akár-csak relatíve önálló) rendszerre mint egységre is, amely problémát (vagy konfliktust vagy feladatot) old meg.”² Ez a meghatározás később annyival bővült, hogy a relatíve önálló mellé odakerült a „vagy éppen környezetétől alig elválasztható, beágyazott”³ kiegészítés, valamint az, hogy nem feltétlenül a probléma megoldását tekinti szükségesnek, de megelégszik a probléma felismerésével is. Ez a két aprónak tűnő megtoldás a lehetséges ágensek körét még nagyobbra duzzasztja.

Rengeteg mindent tekinthetünk tehát ágensnek, az egyetlen igazán fontos tulajdonságának az látszik, hogy aktívan viszonyuljon a világhoz, hiszen mind a problémafelismerés, mind a problémamegoldás aktív folyamatok (ami természetesen nem zárja ki a lehetőséget, hogy a probléma az ágens bárminemű beavatkozása nélkül megoldódjon).

A probléma és a problémamegoldás

A PTC a problémát így határozza meg: „Valamely ágens számára *problémának* nevezi a diszkusszió azt a kritikus különbséget, ami az adott ágens valamely alkalommal való állapota és egy számára ugyanakkor kívánatos állapot között esetleg fennáll, amennyiben ezt az ágens felismeri.”⁴ Ebből az látszik, hogy ha az ágens nem ismeri fel, hogy valamely tekintetben kritikus különbség lenne aktuális és kívánt helyzete között (vagy szerinte kívánt állapota egybeesik az aktuális állapotával), akkor nem beszélhetünk problémáról. Ez a valóságban úgy néz ki, hogy ha én magamban hordozok egy betegséget (aktuális állapotom), de nincs erről tudomásom, akkor nem is fogok tenni a gyógyulásomért (tehát, hogy elérjek egy jövőbeli kívánt állapotot), mivel nem érzékelem a problémát. Ebben az esetben, mivel én egészségesnek hiszem magam (ami, ha tudnék a betegségről, a kívánt állapot lenne), az én szemszögemből egybeesik az aktuális állapotom a kívánttal, tehát nincs probléma.

A probléma úgy szűnik meg, ha a különbség a kritikus szint alá csökken. Ez történhet az ágens aktivitása által, mellyel vagy saját magát, vagy a környezetét változtatja meg (esetleg mindkettőt), vagy a körülmények spontán változása által, amely segítheti (de esetleg gátolhatja is) a kritikus különbség megszűnését (vagy a kritikus szint alá esését). Fontos még kiemelni, hogy „a *problémamegoldás* mindig csak individuális lehet: általában nem lehet problémát megoldani; csak *ezt-és-ezt* a *valamely* ágens számára megjelenő problémát *itt-és-most*.”⁵

Vizsgálódásunk szempontjából egy különösen érdekes rész található az 1999-es tanulmányban.

A problémamegoldás az a *színtér*, amelyben minden ágens két alapkészletét [*drive*] kielégíteni törekszik: megtenni minden (lehetőséget) a túlélésért és az élethelyzet (minőségének) – legalább – fenntartásáért. A problémamegoldás e tekintetben sikeres alkalmazkodást [*adaptatio*] jelent (ez a diszkuszió azonban most nem vizsgálja azokat a sajátos problémamegoldásokat, amelyek az evolúción alapsznak: ilyenkor ugyanis a probléma megoldása semmiképpen sem magának az ágensnek az iparkodását jelenti, hanem olyan fajspecifikussá váló adaptációkat, amelyek a faj individuumait felkészültté teszik a problematikus különbség leküzdésére).⁶

6 BÉRES–HORÁNYI szerk., I. m., 23.

7 Uo., 23.

8 HORÁNYI szerk., I. m., 117.

Az utolsó zárójeles részben Horányi arra gondolhat, hogy az, hogy egy faj az átlaghőmérséklet csökkenése miatt bundát növeszt, vagy a vízből a szárazföldre költözve lábat növeszt, nem tekinthető az egyedek problémamegoldásának. Nem az egyes individuumok iparkodásától lesz szőre egy fajnak, hanem a fajspecifikus adaptációk teszik felkészültté a problémát jelentő hőmérsékletváltozás leküzdésére. Ám a génközpontú evolúciós biológiát alapul véve a faj (vagy egyed) szintű vizsgálat már nem elegendő. Horányi végkövetkeztése ennek ellenére igaz a gének szintjén is. Ha a géneket ágensnek tekintjük (márpedig meg vagyok róla győződve, hogy tekinthetjük annak), akkor ugyanúgy elmondható, hogy a hideg problémájának megoldása nem maguknak a géneknek az iparkodását jelenti, csupán azok a gének maradnak életben, és tudnak tovább terjedni, melyek olyan gének társaságában vannak, melyek az adott szervezetet bunda növesztésére készítik. Érdekes adalék lehet, bár jelen vizsgáldásunkban különösebb jelentősége nincsen, hogy a génközpontú megközelítésből nézve a fajok egyes egyedeit lényegében *kollektív ágensnek* is tekinthetjük, tehát mint gén-ágensek csoportját.

A probléma fogalmának teljesebb megértéséért Horányi megmagyarázza, hogyan alkalmazhatóak rá a *konfliktus* és a *feladat* terminusok. „A »konfliktus« elsősorban olyan *problémára* alkalmazható, amely különböző problémamegoldó ágensek között keletkezik. [...] A »feladat« pedig elsősorban olyan típusú *problémára* alkalmazható, amelynek van ismert megoldása.”⁷

A probléma és problémamegoldás tárgyalása után most rátérünk a felkészültség fogalmának tisztázására.

A felkészültség

Először álljon itt az a definíció, amely legáltalánosabban ragadja meg eme terminus jelentését a PTC kontextusában: „Felkészültségnek nevezzük azokat a képességeket és egyéb kapacitásokat, amelyek problémamegoldásra használhatók, pontosabban amelyeket egy ágens problémamegoldásra tud használni. [...] Abból, hogy valamely a ágens megold p_i problémát (tehát pl. nem megoldódik stb.) következik, hogy a meg tudja oldani p_i problémát, vagyis rendelkezik p_i megoldására való felkészültséggel.”⁸ Egy egyszerű és köznapi példával élve, ha pénzt szeretnék felvenni egy automatából, akkor több felkészültségre is szükségem van. Tudnom kell például

olvasni, hiszen a kijelzón írásban jelennek meg az utasítások, tudnom kell a PIN kódot (vagy tudnom kell, hova írtam fel a PIN kódot) és, persze, ismernem kell a nyelvet is, amelyen az automata kiírja az utasításokat, és a sort még lehetne folytatni. Ha ezen felkészültségek közül bármelyik is hiányozna, akkor – amíg e felkészültséget meg nem szerezem, vagy más úton (és ezáltal más felkészültségekkel) meg nem kerülöm – a problémát nem tudnám megoldani.

Az ágensek mindig rendelkeznek eredendő felkészültségekkel, és vannak olyanok, amelyeknek emellett többlet-felkészültségek is rendelkezésükre állnak. Az eredendő felkészültségek olyan *fajspecifikus* felkészültségek, amelyek az egyedeket eleve (eredendően) felruházzák bizonyos típusú helyzetekhez való sikeres alkalmazkodás képességével. A többlet-felkészültségek az előbbiekkal szemben az ágens mint individuumot teszik képessé a problémafelismerésre és -megoldásra.⁹

Ez, az előbbi automatás példához visszatérve, azt jelenti, hogy azt a problémát, hogy be kell írnom a PIN kódot, egy eredendő felkészültségem által tudom megoldani, mégpedig azért, hogy van kezem. Egy pontynak ez a probléma jóval nagyobb kihívást jelentene, mivel az ő fájában ez az eredendő felkészültség nem elérhető. Viszont az, hogy *mit* kell beírnom (tehát, hogy tudom a kódot, vagy tudom, honnan tudhatom meg), már többlet-felkészültség, mivel a saját tanulásom eredménye, és nem eredendően adott a faj minden (normális esetben minden) egyede számára. „Egyes típusoknál a felkészültség teljes egészében az eredendően adottal azonos. Más ágens-típusok esetében az ágens sajátos iparkodása, vagyis (exogén) *tanulása* által elérhetővé vált felkészültsége nagyobb és jelentősebb a számára eredendően elérhető felkészültségnél. Így aztán az egyes ágenseknek típusukból adódó típusfelkészültségükön belül egyéni felkészültségük is lehet eltérő egymástól.”¹⁰

Bár a fentebb leírtakkal még csak épphogy megkapartuk a felkészültségről született eszmefuttatások felszínét, mégsem haladok most tovább a felderítéssel. Azért teszem így, mert, bár rengeteg érdekes dologról lehetne még írni, a mi céljainknak a felkészültség ilyen szintű ismerete tökéletesen megfelel, és a további kutakodás nem segítené jelentősen a hipotézisem tárgyalását.

Az elérhetőség

Az elérhetőség (vagy hozzáférés) így határozható meg: „Akkor tekinthető a problémamegoldáshoz releváns felkészültség *elérhetőnek*, ha akkor, amikor az ágensnek szüksége van rá, képes használni a szükséges felkészültséget a probléma megoldása érdekében. Az *akkor, amikor* voltaképpen valamely individuális alkalomra utal. [...] Az elérhetőség voltaképpen *részesedésként* (*participációként*) is tekinthető volna: az ágens részesedik mindazokban a (felkészültségekben), amelyek számára egy adott alkalommal elérhetőek, más szavakkal: azok a felkészültségek, amelyek a problémamegoldás egy adott esetében az ágens számára elérhetőek, logikai értelemben a *pri-*

oriák: erre utal a részesedés.”¹¹ Ezeken felül nemcsak a már korábban elért felkészültségek használhatók a problémamegoldáshoz, hanem ide sorolhatjuk mindazokat a lehetséges felkészültségeket is, amelyek eléréséhez az ágens rendelkezik a megfelelő felkészültséggel, „vagyis nemcsak azt, ami például a *fejében van*, de azt is, *aminek utána tud nézni* a könyvespolcán található kötetben, miután megtanult olvasni, és tudja, hogy mi található a könyvespolcán”.¹² Ehhez nem kell többet hozzáadni, a fogalom tökéletesen érthető és használható lesz az elemzésünkben.

11 HORÁNYI szerk. *I. m.*, 247–248.

12 *Uo.*, 248.

13 *Uo.*, 42–44.

Az intézmény és a szintér

E két fogalom megértése, bár csak árnyalni tudja a PTC memetikával való összekapcsolhatóságának vizsgálatát, a teljesebb képhez vitathatatlanul hozzátartozik. PTC-n belüli jelentőségüket az is mutatja, hogy a már sokszor idézett *A kommunikáció mint participáció* c. tanulmánygyűjtemény az intézmény, a szintér és az ágens terminusok használatának elemzésére született. Lássuk, miért e kitüntetett szerep.

A PTC keretében az intézmény olyan, a problémamegoldás szempontjából tekintett többlet-felkészültségként definiálódik, mely a közösség tagjai számára egyaránt elérhető [...]. Az intézmény tehát tematikus mezőként értendő, mely a közösség által osztott többlet-felkészültségben többé-kevésbé jól kijelölhető [...]. Egyfajta horizontként, amelyben a világ hasonlóképpen mutatkozik meg a közösséget alkotó ágensek számára, mintha ugyanolyan vagy hasonló perspektívából tekintenének rá. [...] Az intézményt ez a diszkusszió kódiként tárgyalja. A »kód« terminus [...] valamely szokásos kommunikációs megoldásra vonatkozó hogyan típusú tudások összességét kategorizálja.¹³

A tanulmánygyűjtemény olyan jelenségek részletesebb leírását adja, mint a nyelv, jog, moralitás, vallás, tudomány, gazdaság, amelyek példák máris könnyebben érthetővé teszik az idézett meghatározást. Például ha egy nagyobb csoport valamilyen problémát old meg és ezt magyar anyanyelvén teszi, akkor ez egy olyan többlet-felkészültség, amely a csoport valamennyi tagja számára egyaránt hozzáférhető, és ha a magyar mint anyanyelv intézményének szempontjából tekintjük a világot, akkor az valóban mindegyikük szemszögéből hasonlóképpen mutatkozik meg. Később arról is szó van a tanulmánygyűjteményben, hogy az intézmények többnyire olyan többlet-felkészültségek, melyek az individuális ágensek számára nehezen megváltoztathatók (ilyen például a fentebbi példában az anyanyelv).

A participációs elméletben a szintér a következő jelentést kapja:

A szintér nem magában áll, hanem mindig ágenshez kötött, és az ágens mindig szintérhez kapcsolódik. Ágensek megnyilvánulásaikban mutatkoznak meg ágensként. Szintér tehát az a hely, ahol az ágens ágensként megnyilvánul. [...] Nevezzük összefoglalóan szintérnek mindazokat a körülményeket, amelyek valamely ágens számára meghatározzák egy adott esemény lehetséges „interpretációit”. Ez az értelmezés nem a megnyilatkozás körülményeire hivatkozik,

hanem lehetséges „interpretációira”, vagyis arra, hogy milyenként ismeri fel az ágens mindazt, ami körülötte történik.”¹⁴

Csak hogy a nyelveknél maradjunk, a szintérré jó példa lehet, hogy miközben magyarul beszélgetünk (ilyenkor a magyar nyelvet szintérnek tekintjük), egy magyarul nem tudó lép a beszélgetésbe, ahogyan átváltunk a közös angolra, egyben megváltozik a nyelvi szintér is.

A kommunikáció mint állapot

Horányi egy sajátos szemszögből tekint a kommunikációra. Szerinte ez egy állapot, a kommunikatív állapot. Saját szavaival élve, ahogy a PTC a kommunikációra tekint, az nevezhető a „*problémamegoldásra való felkészültség perspektívájának*”¹⁵. Ez kétségtelenül felfogható állapotként. Tehát amikor az ágens kommunikatív állapotban van, akkor hozzáfér az adott problémája megoldásához szükséges releváns felkészültséghez. Ez természetesen lehet időben meghatározott, lehet mondani, hogy valamikor ebbe az állapotba lépett, utána (a probléma megoldása után) ez az állapot megszűnt, de ez a PTC felfogásában irreleváns információ. Kommunikatív állapotban több ágens is lehet, amikor egy probléma közös megoldása során mindketten (vagy ahányan vannak) hozzáférnek közös releváns felkészültségeikhez.

Ezzel elérkeztünk a PTC elmélet bemutatásának végére. Látható, hogy itt már nem lesz olyan egyszerű bizonyítani, hogy az utánzás kommunikáció, mint Shannon és Weaver esetében [lásd előző számainkban – a szerk.]. A memetika azonban nem riad vissza a kihívásoktól!

A mémelmélet magyarázata a PTC terminológiájával

Kommunikáció-e az utánzás?

A dolgozatban már számos alkalommal megjelent ez a kérdés, és látuk, hogy a kommunikáció matematikai modellje milyen választ ad rá. Most megnézzük, mit tud a PTC hozzáfűzni ehhez. A hipotézis két pontja, tehát a címben szereplő kérdés, valamint annak vizsgálata, hogy leírható-e a mémek kommunikációval való terjedése a három kommunikációelmélet terminológiájával, szükségszerűen együtt vizsgálendő. Ezt azért gondolom, mert annak megállapítása során, hogy az utánzás kommunikáció-e, elkerülhetetlenül a PTC nyelvezetét kell használnom, és ha a memetika minden – utánzással kapcsolatos – eleme beilleszthető, akkor a hipotézis két pontja egyszerre kerül bizonyításra. Amint le tudom írni az utánzást mint kommunikatív állapotot, máris a PTC kifejezéseit használtam, tehát beillesztettem a fogalomkörébe.

A következőkben fontos szem előtt tartani, hogy az ezután vizsgált esetekben a séma így néz ki: egy mém szeretne egy agyba másolódni. A kiinduló mém (mely másolódni szeretne) ettől függetlenül lehet éppen egy agyban, de ilyenkor nem az egész ember

ágenst tekintem kommunikáló ágensnek (az agy, ugye, az emberben van), hanem csak az onnan terjedni akaró mémet, ugyanis neki kell megoldania replikációjának problémáját. Azt az agyat, ahova másolódni szeretne, viszont mint ember ágenst kezelem, ugyanis a másolódásra hatással lehet (és van is) a „befogadó” ágens többletfelkészültség bázisa, illetve az intézmény, mely számára elérhető. Ez fontos, mert (mint később látni fogjuk) a mém csak eredendő felkészültséggel rendelkezik, ám az ember nem.

Nem vizsgáljuk most azt az eshetőséget, hogy az ember személyiségét egy nagyon bonyolult mémplexnek tekintjük, mint ahogy azt néhány memetikus gondolja. A mémplex kifejezés mémek együttesét jelenti. A vallásban például jelen van a keresztre feszítés mémje, az irgalom mémje és még sorolhatnánk. A mémplex egy olyan tömörülés, amely azért jött létre, mert az azt alkotó mémek az evolúciójuk során úgy választódtak ki, hogy egy mémplexet alkotva hatékonyabban a túlélésben és terjedésben, mint külön-külön. Mivel (talán szerencsétlenül) a vallást hoztam példának, fontosnak tartom leszögezni: az, hogy a vallás mémplex, nem azt jelenti, hogy nincs igazságalapja. A mémek azért terjednek, mert tudnak terjedni, attól függetlenül, hogy az adott mém pusztán kitaláció vagy a valóságon alapszik-e. Tehát még egyszer, amikor a következőkben két ágens közös felkészültségben való részesedéséről beszélünk egy probléma megoldása érdekében, akkor az egyik mindig egy mém, a másik mindig egy ember.

Vizsgáltuk külön a memetikát és külön a participációs elméletet. Most még egyszer idézem Horányi Özséb szavait, csakhogy ezúttal kifejezetten a memetika, és nem valamilyen általános állapot leírására fogom használni gondolatait.

A kommunikáció itt bemutatott felfogása – nevezzük ezt a kommunikáció *participációs* felfogásának – abból indul ki, hogy a kommunikáció voltaképpen a probléma felismeréséhez és a problémamegoldáshoz szükséges releváns felkészültség elérhetőségét jelenti egy (problémamegoldó) ágens számára. Ez egy állapot: az ágens világának egy lehetséges állapota.¹⁶

A mém mint ágens

Szerencsénkre az ágens PTC-ben használt fogalma meglehetősen megengedő, ezért ki merem jelenteni, hogy a mém (csakúgy, mint a gén) tekinthető ágensnek. Miért is? Az ágensnek nem kell élőnek lennie, tehát nem lehet kizáró ok, ha a mémet valami élettelennek tekintjük. Máskülönben az, hogy „él”-e a mém, egy rendkívül összetett kérdés, hiszen képes a retencióra, variációra és szelekcióra, viszont semmiféle anyagcserét nem folytat (amit általánosságban az élet feltételének tartanak), legfeljebb információcserét. Mindemellett (az eddigi ismereteink szerint, de mint említettem, e téren még keveset tudunk) a mém nem kézzelfogható (ami persze nem zárja ki, hogy egy kézzelfogható tárgy tárolja, mint például egy könyv), tehát

inkább valamiféle elvont *létező*ként tekinthetünk rá. E kérdés kibogozása viszont a dolgozatnak nem célja, ezért meghagyjuk egy esetleges későbbi kutatás témájának.

Szóval, ha élő a mém, ha nem, ez nincs hatással arra, hogy ágens-e. A lényeg, hogy megold-e (felismer-e) bármilyen problémát egy mém. Mivel a memetika szerint a mém egy parancs ön maga másolására, így a mém felismert és megoldani kívánt problémája lényegében a replikáció. A jelen állapota az, hogy ő maga van, a jövőbeli kívánt állapota pedig, hogy legalább egy másolata készüljön. A két állapot között a különbség egyértelműen kritikusként nevezhető, hiszen ha a problémát a mém nem oldja meg, akkor az ő eltűnése a mémállományból, utód híján, teljes lesz. A mémről elmondható, hogy felismeri ezt a kritikus különbséget, máskülönben nem törekedne a probléma megoldására. A mém tehát az ágensség minden kritériumának megfelel.

Problémamegoldás, felkészültség, intézmény a mémek szempontjából

Mint azt láttuk, a mémnek tagadhatatlanul van problémája. Most már az a kérdés, hogy hogyan tudja ezt megoldani. Emlékezzünk vissza, hogy a problémamegoldás színterén az ágens két alapkészletét igyekszik kielégíteni: mindent megtenni a túlélésért és az élethelyzet fenntartásáért. Ha az ágensünk történetesen egy mém, akkor túléléséért úgy tud mindent megtenni, hogy a lehető legtöbb másolatot készíti önmagáról. Természetesen az, hogy az illető mém milyen termékenységi faktorial rendelkezik, az a mém számára evolúciósan adott, tehát ezen nem tud változtatni. Mutáció (variáció) révén előfordulhat, hogy az adott mém következő generációjában már megnövekszik a termékenység (vagy javul a másolási megbízhatóság, illetve élettartam), de ez semmiképp nem tudható be magának a mém iparkodásának. Visszatérve, egy adott problémamegoldás színterén a mém úgy igyekszik kielégíteni a túlélési alapkészletét, hogy a lehető legtöbb másolatot készíti önmagáról.

Az élethelyzet fenntartása csupán annyit jelent a mémek esetében, hogy a mém ne pusztítsa el a hordozóját, vagyis egy olyan mém, amely arra készítené a szervezetet, hogy fejje a falnak menjen, valószínűleg nem jól oldaná meg az élethelyzet fenntartásának problémáját, hiszen a hordozóval együtt tűnne el ő is (ha senki nem utánozná e cselekedetet). Ennél a pontnál érdekes kivételként lehet említeni például az öngyilkosság-mémeket, vagy éhségstrájk-mémeket. Gladwell *Fordulópont...* c. könyvében is említ olyan eseteket, amikor öngyilkossági hullám („divat”) söpört végig bizonyos társadalmon egy bizonyos konkrét öngyilkosság mintájára. Mi történik ilyenkor? Ezek tipikusan azok az esetek, amikor a két replikátor (mém, gén) érdekei szembetalálkoznak. Dawkins és Blackmore is leírja, hogy attól a ponttól, hogy új replikátor született, együttműködésüket semmi sem teszi szükségesszerűvé. Mindkét replikátor alapvető készítenése ön maga lemásolása, függetlenül a következményektől vagy hordozójukra gyakorolt hatásuktól. Ha egy mém úgy tud hatékonyan terjedni, hogy az a gének kárára van, hát az bizony elég rossz kilátások elé állítja a géneket és a szervezetet, amelyet felépítenek. A két szerző itt említi példaként a ragályos öngyilkosságot, de akár a cölibátust is (a cölibátus mémje meggátolja a szervezetnek – ezáltal a géneknek is –, hogy utódot hozzanak létre). Ha a mémet tekintjük ágensnek, akkor a definíciónak megfelel, hiszen, bár a gazdatestet elpusztítják, de saját túlélésük biztosítva van (hiszen a cölibátus mémje ma is létezik, és ma is másolnak bizonyos konkrét öngyilkossági rituálékat), és a mém élethelyzete nem változik jelentékenyen, csupán a gazdatestek változnak gyakrabban.

Azt tudjuk, hogy az ágensek mindig rendelkeznek eredendő felkészültségekkel és egyesek csak ilyenekkel rendelkeznek. Véleményem szerint a mém csak eredendő felkészültségekkel rendelkezik, mivel egy mém képtelen tanulni, hisz ő csak egy parancs a másolódásra. Az lehet, hogy egy zene-mém a következő generációba lépve kiegészül valamilyen új attribútummal (vagy például egy vicc-mémet más nyelvre fordítanak), ami a Dawkins által említett három sikerességet befolyásoló tényező valamelyikét fejleszti, ám ez nem tanulás, hanem mutáció, esetleg variáció, ezért a következő generációban is mint az adott mém eredendő felkészültsége fog megjelenni.

Álláspontom szerint akár minden mémet is tekinthetünk külön mém-fajnak, mivel a megjelenési formák rendkívüli módon különböznek (kép-mémek, szöveg-mémek, hang-mémek, forma-mémek stb.). Mivel lényegében csak a szaporodási mechanizmusuk (utánzás) és törekvésük hasonló, egy fajnak tekinteni minden mémet olyan, mint egy fajnak tekinteni például minden ivaros szaporodó élőlényt.

Ebből az következik, hogy egy magyar vicc-mém eredendő (fajspecifikus) felkészültségéhez tartozik az is, hogy magyar nyelven létezik. Emiatt olyan ágensekkel lehet csak képes kommunikatív állapotba kerülni, melyek (bármiféle) felkészültsége között szerepel a magyar nyelv ismerete, ilyenkor oldhatnak csak meg problémát közös felkészültségeik elérése által. Ugyanígy, egy kép-mém eredendő felkészültsége, hogy képként létezik. Emiatt a kommunikatív állapot csak olyan ágenssel jöhet létre, mely rendelkezik azzal a – legtöbb esetben – eredendő felkészültséggel, hogy lássa az adott mémet. Azért a legtöbb esetben, mert előfordulhat, hogy egy önfejlesztő számítógép *megtanul* látni, ezáltal az ő esetében ez többlet-felkészültségként jelenik meg. Mindent összevetve mondhatjuk, hogy a mémek csak és kizárólag eredendő felkészültségekkel rendelkeznek.

A teljesebb képhez szükséges az intézmény és szintér fogalmakat egy olyan esetben is magyarázni, amikor az ágensünk egy mém. Itt viszont problémákba ütközünk. „A PTC keretében az intézmény olyan, a problémamegoldás szempontjából tekintett többlet-felkészültségként definiálódik, mely a közösség tagjai számára egyaránt elérhető [...]”¹⁷ Itt azt látjuk, hogy az intézmény mint többlet-felkészültség jelenik meg, viszont azt már tisztáztuk, hogy a mém-ágensek nem rendelkeznek ilyennel. Ez azt jelentené, hogy a mémek kommunikatív állapotánál nem beszélhetünk intézményekről? Úgy vélem: igen. Ha egy mém maga szeretné megoldani alapvető problémáját (a másolódást), akkor csupán eredendő felkészültségeihez fér hozzá, amint azt már fentebb kifejtettük. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nincsenek intézmények, amelyek kettő vagy több mém számára többlet-felkészültségként egyaránt elérhetőek lennének. Akkor viszont mi a helyzet a mémplexekkel? Dawkins és Blackmore is gyakran a vallást említi a legtipikusabb mémplexnek, ami viszont a PTC-

ben mint intézmény jelenik meg. Az intézmények mémplexek lennének? A válasz – véleményem szerint – ismét igen. Az intézményeket alkotó mémek a természetes kiválasztódás során úgy alakultak, hogy eredendő felkészültségük egy része hasonló. Miután egy mémplex lemásolódott egy ágens agyába, akkor az már elérheti ezt a mémplexet mint tudást, tehát többletfelkészültséget. Azt is merném állítani, hogy az ember ágensek többletfelkészültségeinek legjelentősebb hányadát az agyukba másolódott mémek teszik ki. Érdekes kérdés lehet, hogy ha egy ember ágens tudásként érzékeli az agyába másolódott mémet vagy mémplexet, akkor az agyában lévő mémek és mémplexek (ha ágensnek tekintjük őket) miként viszonyulnak az ember ágenshez. Ennek a viszonyoknak a vizsgálata viszont nem témája e dolgozatnak.

A színtér magyarázatánál egy gondolatot hívok segítségül:

A kommunikatív felkészültségekkel rendelkező ágens megnyilvánulásainak színtere az a hely, ahol ezen felkészültségeivel meg tud nyilvánulni és meg is nyilvánul. A kommunikáció tehát mindig *valahol* történik, s ezt a kommunikáció színtérének nevezzük.¹⁸

A mémek esetében mondhatjuk, hogy a vicc-mém vagy az akusztikus színtérben (kimondva) vagy a vizuális színtérben (leírva) vagy mindkettőben egyszerre (ha két személy egyszerre felolvassa) tud megnyilvánulni és nyilvánul meg.

A helyzet nem egyszerű. Bár gyakorlatilag mindenben sikerült összebékíteni a két elméletet, vannak még pontok, amelyek további vizsgálatot igényelnének. Az egyik ilyen egyértelműen az intézmények témaköre. Bár a jelen állapotban összeegyeztethető a két elmélet, de érzek még olyan homályos foltokat (mint ahogy azt jeleztem is), amelyek érdemesek lennének további kutatásra, és valószínű, ezzel még egy ilyen dolgozati terjedelmet ki lehetne tölteni.

Ezen fejezet végeredményeként álljon itt egy példa, amelyben egy mém utánzás általi terjedését leírom a PTC terminológiájával, egyszerűsített bizonyítva ezzel hipotézisem mindkét felét.

Előttem van egy izgalmas könyv. A könyv egy mém hordozója. Ahogy elkezdem olvasni, létrejön a kommunikatív állapot. A megoldani kívánt probléma mindkét félről a másolódás (a kívánatos jövőbeli állapot az agyba másolódás). A mémnél azért, mert ez az alapvető készítése, nálam azért, mert érdekel a könyv, és szeretném tudni, mi van benne. A mém eredendő felkészültségei közé tartozik például, hogy magyarul van, latin betűkkel íródott, követi a magyar nyelv grammatikai szabályait stb. Ezek mind az én többlet-felkészültségeim közé tartoznak, mivel megtanultam a magyart mint anyanyelvet, tehát a mémmel vannak közös felkészültségeink, és ezekhez mindketten hozzáférünk. Színtér a vizuális színtér. Intézmény szintén lehet a magyar mint anyanyelv, ám ez csak a számomra elérhető mint többletfelkészültség.

A végére értünk hát ennek a dolgozatnak, de azt nem merném állítani, hogy teljes mértékben lezártnak tekinthetjük a felmerült kérdéseket. Azt hiszem, megértettem, mire is gondolt Zsákos Bilbó, amikor Frodót figyelmeztette *A Gyűrűk Ura* elején, hogy nagyon vigyázzon, ha rálép egy útra, ugyanis ha nem figyel oda, mire észbe kap, lábai már elképzelhetetlen távolságba sodorták el. Nekem is folyamatosan féken kellett tartanom a „lábaimat”, nehogy letérjek a választott útról. Minden egyes ilyen lehetséges elágazást feltüntettem a dolgozatban, és nem tartom kizártnak, hogy valamikor még foglalkozni fogok velük. Azonban mindenképp szeretném elkerülni, hogy a memetika legyen az én „Egy Gyűrűm”, nehogy úgy járjak, mint Blackmore, aki a mémelmélettel kíván uralkodni mindenek felett... De milyen utat is jártunk be a dolgozattal?

Azzal a hipotézissel kezdtük, hogy az az utánzási folyamat, amivel a mémek egyik agyból a másikba költöznek, tulajdonképpen kommunikáció, és ebből következett a második hipotézis, hogy márpedig ha az, akkor meg kell felelnie az általam választott három kommunikációelméletnek.

Ezután következett a memetikát röviden bemutató fejezet.¹⁹ Legnagyobb segítségem a memetika nagy kutatóhármasa volt: Richard Dawkins, Susan Blackmore és Daniel Dennett. Más szerzők gondolataival kiegészítve, de főleg az ő könyveikből dolgoztam, mivel a mémelmélettel kapcsolatban a legtöbb fundamentális megállapítás tőlük származik. Arra törekedtem, hogy a lehető legrövidebben betekintést nyújtsak Dawkins elméletének alapjaiba. Egy pusztán a memetikával foglalkozó dolgozatban biztosan helyet kapott volna azon területeknek a bemutatása, melyekre átterjedt az elmélet. Ide sorolhatnám például azt, hogyan köszönhető a mémeknek a nagy emberi agy kialakulása, hogyan tudnak hatni a mémek a génekre, vagy miért vagyunk mi, emberek tulajdonképpen csak mémgépezetek. Ezek azonban mind olyan irányokba vittek volna el, melyeket a dolgozat terjedelmi korlátain belül nem lett volna módunk tüzetesen körbejárni, ráadásul választott témámat csak igen távolról érintették.

A következő fejezetben megismerkedhettünk a minden kétséget kizáróan korszakalkotó matematikai kommunikációelmélettel.²⁰ A Shannon és Weaver nevéhez fűződő elmélet ugyan javarészt mérnöki megfontolásokat tartalmaz, de Weaver értelmező/kiegészítő tanulmányának köszönhetően a társadalomtudományokba is könnyen átlisztezhető. Felvázolták egy kommunikációs aktus alapvető összetevő elemeit, és tették ezt olyan bámulatos eleganciával, hogy még ma is megállja a helyét. Sikerült olyan általánosan megragadniuk a kommunikáció alapjait, hogy az általuk szabott kommunikációs feltételnek a memetika könnyedén meg tudott felelni. Miután itt bebizonyosodott, hogy a mémek terjedése valóban kommunikáció, megnéztem, hogy az információ és a zaj fogalmai milyen esetleges többlet értelmet kaphatnak a memetika szemüvegén át nézve.

Az első akadály után következett Roman Jakobson és a nyelvi kommunikáció funkciói.²¹ Ezt a részt arra éleztem ki, hogy a jakobsoni hat funkció szolgálhat-e valamilyen célokat a memetika szempontjából. Arra jutottam, hogy a mémek sikerességét nagyban meghatározhatja, mely funkció a domináns az adott üzenetben, vagy az adott üzenet melyik funkciók milyen arányú vegyítéséből áll össze. Ha felvesszük a mémelmélet szemüvegét, akkor úgy látszik, hogy a fatikus és a metanyelvi funkció egy mém másolási megbízhatóságát hivatott támogatni, az emotív és a poétikai a mém élettartamára lehet kihatóssal, a konatív és a referenciális pedig kis mértékben a mém termékenységére. Ez utóbbi kettő inkább látszik alkalmasnak arra, hogy táptalajt biztosítson a kommunikációban a mémek terjedésének.

A harmadik kommunikációelmélet a Horányi Özséb nevéhez fűződő participációs elmélet volt. Ezt azért tartottam különösen érdekesnek, mert Shannonnal és Weaverrel ellentétben a kommunikációt állapotnak tekinti. Ahhoz, hogy megállapítsam, a mémek terjedésük során képesek-e ebbe a bizonyos kommunikatív állapotba kerülni, össze kellett hangolnom a két elmélet terminusait. Azért, hogy ez sikerüljön, sorra vettem a participációs elmélet kulcsfogalmait, és megnéztem, mit jelenthetnek ezek a memetikában. Arra a következtetésre jutottam, hogy a participációs elmélet szerint is tekinthető az utánzás folyamata kommunikációnak, csak itt épp kommunikációs állapotnak, valamint ez az utánzási folyamat minden elemében megfelel a PTC-nek. Ezzel a harmadik kommunikációelméletnél is beigazolódott a két hipotézisem.

Így, a végére érve, azt kell mondanom, érdekes és izgalmas út áll mögöttem. Nagyon élveztem, amikor különböző kutatók különböző nézetei között kellett az átjárókat megkeresnem, és harmóniát hozni oda, ahol előtte még csak kapcsolat sem volt. Érhet persze az a vád, hogy azt láttam, amit látni akartam, és ez részben talán így is van. Meg akartam vizsgálni a három kommunikációelméletet a memetika szemszögéből, ezért minden elemükbe memetikai vonatkozásokat „láttam bele”. Ezt azonban azért nem tartom gyengeségnek, mert ha olyat találtam volna, ami sehogy sem egyeztethető össze a két aktuálisan vizsgált elmélet között, akkor ott hiába szerettem volna bármit is beelátni, nem sikerülhetett volna.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az utóbbi tíz évben jelentősen visszaesett a memetikával foglalkozó tudományos értékű cikkek és könyvek megjelenése. Edmonds szerint a memetika nem tudott választ adni az öt ért kritikákra, és ez is hozzájárult a *Journal of Memetics* internetes folyóirat 2005-ös megszűnéséhez. Bár Dawkins elmélete nem cáfolódott meg, mégis úgy tűnik, lankadt az erre a témára irányuló tudományos érdeklődés. Természetesen engem ez nem tántorított el attól, hogy a mémelmélettel foglalkozzam, és csak remélni tudom, hogy sikerült releváns gondolatokat megfogalmaznom.